

6. Permyakova, M. E. and Tkachenko, E. S. (2016), The influence of music lessons on the cognitive development of children of primary school age, *Obrazovanie i nauka* [Education and Science], no. 4 (133), pp. 155–170. (in Russian).
7. Sadovnikova, V. N. (2016), Training of the actor: M. Chekhov method, *Istoricheskaya i sotsial'no-obrazovatel'naya mysl'* [Historical and social-educational thought], Vol. 8, no. 6/1, pp. 227–230. (in Russian).
8. Filkevych, H. M. (2004), *Muzyka v dramatychnomu teatri* [Music in the drama theater], Kyiv. (in Ukrainian).

УДК 783.65 (477.84)

Галина Місько

**ХОРОВА КАПЕЛА “ГАЛИЧИНА” ЦЕНТРУ НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ
ТЕРНОПІЛЬЩИНИ – ЛАУРЕАТ ОБЛАСНОГО КОНКУРСУ
ІМЕНІ СОЛОМІЇ КРУШЕЛЬНИЦЬКОЇ**

У статті висвітлено участь аматорської народної хорової капели “Галичина” обласного науково-методичного центру Тернопільщини у III обласному конкурсі-фестивалі хорових колективів та окремих виконавців ім. С. Крушельницької. Звернено увагу на історію становлення і творчу діяльність хорової капели “Галичина” під орудою заслуженого діяча мистецтв України Ігоря Левенця. Проаналізовано репертуар колективу та його участь у міжнародних, всеукраїнських і обласних конкурсах-фестивалях хорової музики

Ключові слова: хорова капела “Галичина”, Ігор Левенець, концертна діяльність, обласний конкурс імені Соломії Крушельницької.

Галина Місько

**ХОРОВАЯ КАПЕЛЛА “ГАЛИЧИНА” ЦЕНТРА НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА
ТЕРНОПОЛЬЩИНИ – ЛАУРЕАТ ОБЛАСТНОГО КОНКУРСА
ИМЕНИ СОЛОМИИ КРУШЕЛЬНИЦКОЙ**

В статье освещено участие любительской хоровой капеллы “Галичина” областного научно-методического центра Тернопольщины в III областном конкурсе-фестивале хоровых коллективов и отдельных исполнителей им. С. Крушельницкой. Обращено внимание на историю становления и творческую деятельность хоровой капеллы “Галичина” под управлением заслуженного деятеля искусств Украины Игоря Левенца. Проанализировано репертуар коллектива и его участие в международных, всеукраинских и областных конкурсах-фестивалях хоровой музыки.

Ключевые слова: хоровая капелла “Галичина”, Игорь Левенец, концертная деятельность, областной конкурс имени Соломии Крушельницкой.

Galyna Misko

**CHOIR “HALYCHYNA” A CENTER OF FOLK ART OF THE TERNOPIIL REGION –
LAUREATE OF THE REGIONAL COMPETITION
THE NAME SOLOMIA KRUSHELNYTSKA**

In the article is drawn to attention to the fact, that the choir “Halychyna” started its activities at that time, when the Soviet communist system began to decline. Therefore Igor Levenets as a

national conscious and public-spirited citizen decided to create a collective, which would be able to promote genuine Ukrainian national choral music and works by foreign composers-classics. In 1990 in the city of Ternopil began to operate a collective of the new direction, with new conceptual approaches to promote choral singing. This collective has set a goal – to promote Ukrainian national choral music, recover of the choral traditions that were prevalent in Halychyna before 1939 year.

Been shown that Choir “Halychyna” was born in times of political events that preceded the birth of independence of Ukraine. This period was the basis for policy rethinking repertoire and new approaches to the celebration of national holidays. Wide Audience of Ternopil region first had the opportunity to listen to spiritual songs of Ukrainian composers (M. Verbitskyi, D. Sichinskyi, O. Koshits, M. Lysenko, A. Hnatyshyn, etc.).

Noted that none artistic evening devoted to anniversary of the Great Kobzar not do without the participation of the choir “Halychyna”. In its repertoire included works by Ukrainian composers to Shevchenko words “Testament” of D. Gladkyi arranged for choir L. Revutskyi), “Cherry Orchard Circle house” of B. Vakhnyanyn, “Do we still get together again” of S. Lyudkevych “Count in captivity” of D. Sichinskyi et al.

In the past, the choir “Halychyna”, besides the concert activity, has always been an active participant in international, Ukrainian and regional competitions and festivals of choral music, which took place in Kyiv, Odesa, Ternopil, Lutsk, Poltava.

Significant event in the creative work of the team was the participation in the III regional competition of them. S. Krushelnytska in 1991 in the city of Ternopil.

The third competition took place during March-April 1991, where the best choir and solo performers were selected to the final, the third round, which took place on May 17–19, the same year, at the Ternopil Institute of National Economy’s House of Culture. His art was shown by 46 choir ensembles and 16 solo performers. Significance of the contest was added by an authoritative jury consisting of professor of the Kyiv P. Tchaikovsky State Conservatory, artistic director of the State Children’s musical theater of Ukraine, People’s Artist of Ukraine Mykhaylo Krechko (chairman of the jury), artistic director of the Hutsul state song and dance ensemble, associate professor of the Ivano-Frankivsk Pedagogical Institute, Honored Artist of Ukraine Ivan Legkyj, associate professor of the Lviv M. Lysenko State Conservatory, Honored Artist of Ukraine Bogdan Derevyanko.

The program of the competitive performance of the choir chapel “Halychyna” was represented by highly artistic models of national choral music, including “Our Father” Artem Vedel, “Let it Come” by Dmitro Bortniansky, cantata “Count in Captivity” by Denis Sichynsky, “The Sun Has Become”, ukrainian folk song in processing Vasyl Barvinsky. The artistic interpretation of choral works has been incompletely artistic and executed at a high professional level.

The competition was accompanied by favorable reviews by both the audience and the honorary jury, which gave grounds for evaluating the performance of the choir chapel “Halychyna” as the highest award of the Solomia Krushelnytska III regional festival-competition – Grand Prix of the festival.

So amateur folk choir “Halychyna” directed by Igor Levenets as a creative collective made a significant contribution to the revival and creation of Ukrainian national choral traditions. Its active participation in the concert life of the city of Ternopil, Ternopil region and republican art events is invaluable and example for future generations. Indicative in its activity is to promote the national church music and musical works to Shevchenko words. All this gives grounds to put Choir “Halychyna” in a number of leading highly collectives of Ukraine.

Key words: Choir “Halychyna”, Igor Levenets, concert activity, regional competition named after Solomia Krushelnytska.

Українських музикознавців дедалі частіше цікавлять питання, пов’язані з творчою діяльністю відомих аматорських хорових колективів, які своєю концертною діяльністю внесли вагомий вклад у розвиток і становлення національного хорового мистецтва. Такі колективи є визначальним чинником у формуванні національних рис в українській музичній культурі. До цієї когорти з повним правом можна віднести відому в Україні аматорську народну хорову капелу “Галичина” обласного науково-методичного центру Тернопільщини під керівництвом відомого

хорового диригента, заслуженого діяча мистецтв України Ігоря Левенця. Висока виконавська майстерність цього колективу, широкий діапазон репертуару та його участь у різного рівня конкурсах та фестивалях дають підґрунтя для детальнішого наукового осмислення.

Творча діяльність хорової капели “Галичина” в музикознавчій літературі висвітлена ще недостатньо. Це особливо стосується його участі в III-му обласному конкурсі-фестивалі хорових колективів та окремих виконавців ім. Соломії Крушельницької. Якщо творча діяльність хорової капели “Галичина” менш-більш розкрита в окремих публікаціях та довідковій літературі (маємо на увазі праці О. Смоляка [8; 9], А. Ороновського [1], Б. Савака [7], Й. Шостака [10]), то про участь цього колективу в згаданому конкурсі-фестивалі літератури обмаль.

Мета статті – проаналізувати творчий шлях аматорської народної хорової капели “Галичина”, її репертуар і участь колективу в III обласному конкурсі-фестивалі хорів та окремих виконавців ім. Соломії Крушельницької.

Хорова капела “Галичина” розпочала діяти саме тоді, коли радянська комуністична система зазнала краху і стало нагальною потребою створити такий колектив, який зміг би пропагувати найкращі взірці української національної хорової музики, твори зарубіжних композиторів-класиків. Так у 1990 році, на базі обласного науково-методичного центру народної творчості Тернопільщини почав діяти колектив нового спрямування, з новими концептуальними підходами до хорового мистецтва, метою якого було пропагувати українську національну хорову музику, відновлювати хорові традиції, культивовані в Галичині до 1939 року.

Художнім керівником та першим і досі єдиним диригентом став досвідчений хоровий диригент, викладач Тернопільського обласного державного музичного училища ім. Соломії Крушельницької, заслужений працівник культури України Ігор Левенець¹.

Через кілька місяців наполегливої праці колектив репрезентував концертну програму до 129-ї річниці від дня перепоховання Т. Шевченка в м. Канів на Черкащині, що відбулося 22 травня 1990 року в міському палаці культури “Березіль” ім. Леся Курбаса [4, с. 2–3]. В програмі прозвучали твори на слова поета, зокрема “Заповіт” (обробка Л. Ревуцького), “Думи мої” (обробка Є. Козака), “Чи ми ще зійдемося знову?” (музика С. Людкевича), “Ой Морозе, Морозенку” в обробці С. Людкевича та ін. В другій частині концертної програми пошановувачам української духовної музики запропонували твори “Слава єдинородний” П. Григорієва, “Достойно є” та “Ми херувимів” Д. Бортнянського, “Нехай сповняться” А. Веделя. На завершення капеляни виконали духовний гімн “Боже великий єдиний” М. Лисенка [4, с. 2–3].

Капела “Галичина” завжди серед головних учасників численних масових заходів та духовно-просвітницьких програм. Травень 1991 року став пам’ятною датою в житті “Галичан”: вони побували на відзначенні 130-х роковин перепоховання Т. Г. Шевченка в Каневі. На могилі Кобзаря прозвучали твори на слова Т. Шевченка, зокрема “Заповіт”, “Думи мої”, “Ми херувимів” Д. Бортнянського та “Боже великий єдиний” М. Лисенка. А в кінці їхнього виступу вперше на Тарасовій могилі “злетів у небо могутній спів – “Ще не вмерла Україна” [8, с. 152].

Творчий звіт хорової капели “Галичина” відбувся 3 червня 1991 р. у міському палаці культури “Березіль” ім. Леся Курбаса. На суд слухачів було представлено концертну програму в двох відділеннях. У першому відділенні прозвучали твори духовної музики та хорова Шевченкіана: “Слава Єдинородний” П. Григорієва, “Ми херувимів” і “Достойно є” Д. Бортнянського, “Нехай сповняться уста наші” А. Веделя, “Думи мої” в обробці Є. Козака, “Чи ми ще зійдемося знову?” С. Людкевича, “Лічу в неволі” Д. Січинського, “Садок вишневий коло хати” Б. Вахнянина, а також “Моя Україно прекрасна” Я. Степового на вірші О. Олеса,

¹ Левенець Ігор Прокопович – народився 16. 07 1942 року, в с. Голешів Жидачівського району Львівської обл. Закінчив Дрогобицьке державне музичне училище (1961 р.), Львівську державну консерваторію ім. М. Лисенка (1969 р., клас професора Миколи Колесси). З 1969 року працює викладачем Тернопільського обласного державного музичного училища ім. С. Крушельницької і тривалий час очолює симфонічний оркестр училища, з 1995 року – завідувач відділу хорового диригування та керівник хору Тернопільського обласного державного музичного училища ім. С. Крушельницької. У 1988 р. отримав звання заслуженого працівника культури України, а 1999 року удостоєний звання заслуженого діяча мистецтв України.

українська народна пісня в обробці С. Людкевича “Ой Морозе, Морозенку” і “Заповіт” (музика Г. Гладкого, обробка Л. Ревуцького).

Друге відділення було представлено обробками українських народних пісень й авторськими творами українських композиторів: “Ой у полі коршма”, “В місяці юні”, “Щедрик”, “Дударик” (обробка М. Леонтовича), “Сон” (музика К. Стеценка на слова П. Грабовського), “Човник хитається” (музика Р. Купчинського, обробка Н. Нижанківського), “Ой там при долині” (музика Р. Купчинського, обробка В. Барвінського), “Чуєш, брате мій” (музика Л. Лепкого, слова Б. Лепкого, обробка К. Стеценка), “Засяло сонце золоте” (музика І. Недільського, слова С. Пилипенка), “Ой у лузі червона калина” (мелодія народна, слова С. Чарнецького та Г. Труха). Завершився творчий звіт хорової капели “Галичина” виконанням духовного гімну “Боже великий єдиний” (музика М. Лисенка, слова О. Кониського) [5].

За порівняно короткий термін від початку свого виникнення хорова капела досягла неабиякого рівня серед подібних колективів України, посіла чільне місце у пропагуванні та розвитку української хорової музики, що свідчить про присвоєння їй у 1991 році звання “Народна хорова капела”.

Масштабною подією в концертному житті міста Тернопіль стало виконання шедевра української класичної музики – кантати М. В. Лисенка “Б’ють пороги” на слова Т. Г. Шевченка за участю хорової капели “Галичина”, хору музичного училища, камерного хору Тернопільської обласної філармонії та симфонічного оркестру музичного училища ім. Соломії Крушельницької. Це мистецьке дійство, створене під диригентською батуту Ігора Левенця, місто приурочило вшануванню пам’яті великого Кобзаря (188-й річниці від дня народження) та не менш вагомої постаті в історії України, патріарха української класичної музики Миколи Віталійовича Лисенка (140 років від дня народження) – у Палаці культури “Березіль” ім. Леся Курбаса [1, с. 125].

Хорова капела, крім концертної діяльності, була активним учасником міжнародних, всеукраїнських та обласних конкурсів і фестивалів хорової музики, де здобувала призові місця та почесні нагороди.

Ще однією яскравою мистецькою подією в творчій біографії колективу стала участь хорової капели у 1994 році в Першому міжнародному фестивалі хорової музики “Південна Пальміра” в м. Одесі. У конкурсі брали участь десять хорових колективів з різних міст України і з-за кордону, зокрема Кіровоградський муніципальний камерний хор (керівник Ю. Любович), Єкатеринбурзький хор духовної музики (керівник Л. Попов), Хорова капела Богуславського педагогічного училища (керівник О. Юзефович), Оулузький камерний хор (Фінлядія, керівник Е. Накеля) та ін. У конкурсному виступі хорової капели “Галичина” прозвучали наступні твори: “Слава єдинородний” П. Григорієва, “Достойно є” та “Ми херувимів” Д. Бортнянського, “Човник хитається” Р. Купчинського, обробка Н. Нижанківського, “Для всіх ти мертва і смішна” Я. Степового, “Кам’яний сон” М. Колесси [2, с. 3]. У напруженому змаганні колектив виборов призове місце, отримав Диплом лауреата III ступеня, високу оцінку журі та бурхливі оплески від шанувувачів хорового мистецтва.

Хорова капела “Галичина” також є лауреатом другої премії Міжнародного конкурсу хорового мистецтва, що відбувся у м. Луцьку в 1996 році. Конкурсну програму колективу відзначив голова журі Віталій Лисенко.

Знаковою подією у творчій біографії колективу стала участь у III обласному конкурсі ім. С. Крушельницької в 1991 році у м. Тернополі, який започаткований у 1986 році з метою пошанування пам’яті всесвітньовідомої співачки, уродженки Тернопільщини Соломії Крушельницької, основними засадами якого стали відродження, становлення і подальший розвиток національного хорового та вокального мистецтва.

Першими організаторами конкурсу були обласне управління культури м. Тернополя (начальник управління культури Олександр Бачинський), обласне відділення Музичного товариства України, організацію проведення першого конкурсу забезпечував обласний науково-методичний центр народної творчості та культурно-освітньої роботи, який очолював Олег Вуйчик.

III обласний конкурс ім. С. Крушельницької тривав упродовж березня-квітня 1991 року, коли було відібрано кращі хорові колективи та сольні виконавці до завершального, третього туру, котрий відбувся 17–19 травня цього ж року в будинку культури Тернопільського інституту народного господарства (нині Тернопільський національний економічний університет). Своє мистецтво демонстрували 46 хорових колективів та 16 сольних виконавців. Значимості конкурсу додавало авторитетне журі: професор Київської державної консерваторії ім. П. І. Чайковського, художній керівник Державного дитячого музичного театру України, народний артист України Михайло Кречко (голова журі), художній керівник Гуцульського державного ансамблю пісні і танцю, доцент Івано-Франківського педагогічного інституту, заслужений артист України Іван Легкий, доцент Львівської державної консерваторії ім. М. Лисенка, заслужений артист України Богдан Дерев'янка, старший науковий співробітник РНМЦ Міністерства культури України Роман Рохман, головний редактор Львівського телебачення Анатолій Очколас, головний режисер музичних програм Львівського телебачення Ростислава Сасенко, викладач Дрогобицького музичного училища Львівської області, заслужений працівник культури України, Ігор Циклінський. Головою оргкомітету фестивалю-конкурсу став начальник Тернопільського обласного управління культури, заслужений артист України Роман Бойко.

Програма конкурсного виступу хорової капели “Галичина” була репрезентована високохудожніми взірцями національної хорової музики, зокрема “Отче наш” Артемія Веделя, “Нехай сповняться” Дмитра Бортнянського, кантата “Лічу в неволі” Дениса Січинського, “Уже сонечко закотилося”, українська народна пісня в обробці Василя Барвінського. Художнє трактування хорових творів мало мистецьку довершеність та виконання на високому професійному рівні. Конкурсний виступ супроводжувався схвальними відгуками як глядачів, так і почесного журі, що й дало підстави оцінити виступ хорової капели “Галичина” найвищою нагородою III обласного фестивалю-конкурсу ім. Соломії Крушельницької – Гран-прі фестивалю.

Серед конкурсантів фестивалю було багато іменитих хорових колективів, які мали у творчих доробках нагороди різноманітних фестивалів, зокрема лауреатами цього конкурсу стали народний самодіяльний жіночий хор Бережанського РБК (художній керівник Євген Падучак), чоловічий хор Чортківського педучилища (диригент Іван Кікіс), зразковий дитячий хор “Зоринка” Палацу культури школярів м. Тернополя (диригент Ізидор Доскоч), народна самодіяльна хорова капела “Мрія” Львівського торгово-економічного інституту (художній керівник, заслужений артист України Богдан Дерев'янка) та ін.

Отже, аматорська народна хорова капела “Галичина” обласного науково-методичного центру Тернопільщини під керівництвом заслуженого діяча мистецтв України Ігоря Левенця вписала нову сторінку в історію відродження та пропаганди українського національного мистецтва. Уводячи до репертуару високохудожні зразки української і зарубіжної класики, колектив продемонстрував високий професіоналізм виконавської майстерності, що дає підстави віднести її до провідних хорових капел України. Важливе значення в біографії колективу мала участь у III обласному фестивалі-конкурсі хорових колективів та окремих виконавців ім. Соломії Крушельницької. Участь колективу у цьому змаганні продемонстрував високий виконавський рівень та власний індивідуалізм виконуваних конкурсних творів, що залишило незабутнє враження як для членів журі, так і для широкого кола слухачів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ороновський А. Історичний огляд творчої діяльності хорової капели “Галичина” (м. Тернопіль) / Анатолій Ороновський // Молодь і ринок. № 11 (82), 2011. – С. 124–127.
2. Первый Международный фестиваль хоровой музыки “Южная Пальмира”. 12–17 сентября 1994 г. (Буклет фестивалю). – Одесса, 1994. – С. 3.
3. Програма благодійного концерту майстрів мистецтв і художніх колективів Тернопільщини “Безсмертне слово Кобзаря”. – Тернопіль : Друк. вид-ва “Збруч”, 1991. – 4 с.
4. Програма першого концерту капели “Галичина” 22 травня 1990 р. // Власний архів Гук Руслани Мар’янівни (архів неупорядкований).
5. Програма творчого звіту хорової капели “Галичина” міського палацу культури “Березіль” ім. Леся Курбаса // Власний архів Гук Руслани Мар’янівни (архів неупорядкований).

6. Програма VI Всеукраїнського конкурсу солістів-вокалістів та хорових колективів “Соломія”: на здобуття премії ім. Соломії Крушельницької (18 листопада 2007 р.). – Тернопільський обласний методичний центр народної творчості, 2007. – 23 с.
7. Савак Б. Викладачі Тернопільського музичного училища ім. Соломії Крушельницької: Біографічний довідник / Богдан Савак. – Тернопіль : Терно-граф, 2008. – 160 с ; іл.
8. Смоляк О. Ігор Левенець – керівник самодіяльної народної хорової капели “Галичина” обласного методичного центру народної творчості Тернопільщини / Олег Смоляк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Мистецтвознавство / [за ред. О. С. Смоляка]. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016.– № 2 (вип. 35). – С. 149–156.
9. Смоляк О. Продовжувач галицьких хорових традицій (Ігорю Левенцю – 70) / Олег Смоляк // Соломія. – № 2 (52). – 2012. – Червень. – 4 с.
10. Шостака Йосип. Відродження Держави. Тернопільщина у Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року (Документи і спогади учасників) / Йосип Шостака. – Тернопіль : Джюра, 2001. – 448 с.

REFERENCES

1. Oronovskiy, A. (2011), Historical review of the creative activity of the choir chapel “Halychyna” in the city of Ternopil, *Molod i rynek* [Youth and the market], no. 11 (82), pp. 124–127. (in Ukrainian).
2. *Pervyy Mezhdunarodnyy festival' khorovoy muzyki “Yuzhnaya Pal'mira”. 12–17 sentyabrya 1994 g.* [The First International Festival of Choral Music “Southern Palmyra”. September 12–17, 1994] (1994), Booklet of the festival, Odessa, p. 3. (in Russian).
3. *Prohrama blahodiinoho kontsertu maistriv mystetstv i khudozhnikh kolektyviv Ternopilshchyny “Bezsmertne slovo Kobzaria”* [Program of the charity concert of masters of arts and art groups of Ternopil region “Immortal word of Kobzar”] (1991), Ternopil, publishing house “Zbruch”. (in Ukrainian).
4. *Prohrama pershoho kontsertu kapely “Halychyna” 22 travnia 1990 r.* [The program of the first concert of the chapel “Halychyna”, May 22, 1990, Own archive of Ruslana Guk (archive is disordered). (in Ukrainian).
5. *Prohrama tvorchoho zvituv khorovoi kapely “Halychyna” miskoho palatsu kultury “Berezil” im. Lesia Kurbasa* [Program of the creative report of the choir chapel “Halychyna” of the Les Kurbas city palace of culture “Berezil”], Own archive of Ruslana Guk (archive is disordered). (in Ukrainian).
6. *Prohrama VI Vseukrainskoho konkursu solistiv-vokalistiv ta khorovykh kolektyviv “Solomiia”: na zdobuttia premii im. Solomii Krushelnytskoi (18 lystopada 2007 r.)* [Program VI All-Ukrainian competition solo singers and choirs of “Solomia”: for the prize Solomia Krushelnytska (November 18, 2007)] (2007), Ternopil regional methodical center of folk art. (in Ukrainian).
7. Savak, B. (2008), *Vykladachi Ternopilskoho muzychnoho uchylshcha im. Solomii Krushelnytskoi: Biohrafichnyi dovidnyk* [Teachers of the Ternopil Solomia Krushelnytska Music School: Biographical guide], Ternopil, Terno-hraf. (in Ukrainian).
8. Smoliak, O. (2016), Igor Levenets – the head of the amateur folk choir chapel “Halychyna” of the regional methodical center of folk art of Ternopil region, *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyr Hnatiuka. Seriya: Mystetstvoznavstvo* [The Scientific Issues of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Specialization: Art Studies], Ternopil, Publishing Division of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, no. 2 (issue 35), pp. 149–156. (in Ukrainian).
9. Smoliak, O. (2012), The follower of Galician choral traditions (Igor Levenets – 70), *Solomiia* [Solomia], no. 2 (52), June. (in Ukrainian).
10. Shostak, Yosyp (2001), *Vidrodzhennia Derzhavy. Ternopilshchyna u Vseukrainskomu referendumi 1 hrudnia 1991 roku (Dokumenty i spohady uchasnykiv)* [Revival of the State. Ternopil Region in the All-Ukrainian Referendum on December 1, 1991 (Documents and Memoirs of the Participants)], Ternopil, Dzhura. (in Ukrainian).